

Application of moral education in virtual space based on Allameh Tabatabai's point of view

Tahira Iqbalian¹
Masoumeh Samadi²
Saeed Beheshti³

Received: 19 December 2023
Reception: 2 March 2024

Abstract

Technology and its latest achievement, information technology, has played a wide and significant role in various fields of human life, including education, and its horizons and bottlenecks can be explored and evaluated from various aspects, including moral education. Therefore, the main goal of the current research is to explain the application of moral education based on Allameh Tabatabai's point of view in the virtual space. The research method is an inference of practical analogy type. In this way, the basics of moral education were first analyzed from the point of view of Allameh Tabatabai, then the skills of moral education were deduced in order to enter the virtual space. Based on this, the foundations of moral education are: the sole manager of the universe, education based on knowledge, self-awareness, guardianship and closeness to God, perfection of man in balance. Also, the goals include achieving monotheistic education and training, knowledge, self-knowledge, human perfection and the need for harmony in the development of values. The principles also include: subjugation, neglect, self-knowledge, fighting ego and congruence of values and Beliefs have been explained. From Allameh Tabatabai's point of view, the skills (methods) needed to acquire moral education in virtual space are worship, knowledge, respect and compassion, development of character and character, and methods of warning and preaching.

Keywords: Moral education, Allameh Tabatabai, virtual space

1. PhD student in the field of Philosophy of Education, Research Sciences Unit, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Professor of the Department of Educational Sciences, Research Institute of Education Studies, Tehran, Iran (corresponding author)
3. Professor, Department of Educational Sciences, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran

کاربرد تربیت اخلاقی در فضای مجازی بر اساس دیدگاه علامه طباطبایی

طاهره اقبالیان^۱
 تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۸
 معصومه صمدی^۲
 تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۳
 سعید بهشتی^۳

چکیده

فناوری و آخرین دستاوردهای فناوری اطلاعات، نقشی گسترده و چشمگیر در قلمروهای گوناگون زندگی آدمی از جمله تعلیم و تربیت داشته و افقها و تنگناهای آن از جنبه‌های مختلف از جمله تربیت اخلاقی قابل کنکاش و ارزیابی است. از اینرو، هدف اصلی پژوهش حاضر، تبیین کاربرد تربیت اخلاقی بر اساس دیدگاه علامه طباطبایی در فضای مجازی است. روش پژوهش استنتاجی از نوع قیاس عملی است. بدین صورت که ابتدا به تحلیل مبانی تربیت اخلاقی از دیدگاه علامه طباطبایی پرداخته گردید، سپس به استنتاج مهارت‌های تربیت اخلاقی به منظور ورود به فضای مجازی اقدام شد. بر این اساس مبانی تربیت اخلاقی عبارتند از: مدیر و مدبری یگانه جهان هستی، تربیت بر مدار معرفت، خودشناسی، ولایت و قرب الهی، کمال انسان در حد تعادل و توازن. همچنین اهداف شامل دستیابی به تعلیم و تربیت توحیدی، شناخت، خودشناسی، کمال انسانی و لزوم هماهنگی در رشد ارزش‌ها می‌شوند اصول نیز عبارتند از: زی‌عبودیت، غفلت‌زدایی، خودشناسی، مبارزه با هوای نفس و همخوانی ارزش‌ها و باورها تبیین شده‌اند. از دیدگاه علامه طباطبایی مهارت‌های (روش‌های) مورد برای کسب تربیت اخلاقی در فضای مجازی عبارتند از عبادت، معرفت، رابطه و مشارطه، پرورش منش و شخصیت و روش انذار و تبشیر هستند.

کلمات کلیدی:

اخلاق، تربیت اخلاقی، تربیت، سیاست، علامه طباطبایی، فضای مجازی.

۱. دانشجوی دکترا تخصصی رشته فلسفه تعلیم و تربیت، واحد علوم تحقیقات، دانشگاه آزاد

اسلامی، تهران، ایران

۲. استاد گروه علوم تربیتی، پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

fsamadi30@yahoo.com

۳. استاد گروه علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران

مقدمه:

امروزه رشد روزافزون تکنولوژی موجبات رفاه و آسایش خانواده‌ها را فراهم نموده است، در عین حال می‌تواند به عنوان عاملی تهدیدکننده برای خانواده‌ها و تربیت فرزندان محسوب شود (دورستیجنⁱ، ۲۰۱۷)، ویژگی‌های منحصر به فرد اینترنت از جمله محتوای تحریک آمیز، سهولت دسترسی، آسودگی و سادگی کار با رایانه، هزینه پایین و تحریک برانگیزی بصری، ابعاد سرگرمی و تفریحی، همگی موجب استقبال عظیم مردم در سراسر جهان شده است (اندلرⁱ، ۲۰۱۵). پیامد این امر شکلگیری نوع جدیدی از تعاملات انسانی است که ضمن تمایز از الگوهای ارتباطی مرسوم در رسانه‌های ارتباط جمعی عملاً فرصت‌های نوینی را در جهت تجلی خود و هویت به وجود آورده است که می‌تولند همه جنبه‌های زندگی خانوادگی بالاخص بحث‌های تربیت فرزندان رو تحت تاثیر خود بگیرد (مسعودی و بهروان، ۱۳۹۳). از طرفی در هر فضایی که انسان به کنشگری و تعامل می‌پردازد ملزم به رعایت اصول و قواعدی اخلاقی و انضباطی است و هر چه محیط ناشناخته تر باشد رعایت آن اصول مهم تر به شمار می‌آید (جونزⁱⁱ و همکاران، ۲۰۱۷). در فضای کمتر شناخته‌ای چون فضای مجازی، تعیین اصولی اخلاقی برای بهره‌گیری از فناوری‌ها ذیل اخلاق کاربردی قابل مطالعه است (متیو^v و همکاران، ۲۰۱۶). اهمیت تعیین اصول اخلاقی برای کاربران کنشگر در این فضا از این روست که ازسویی، امکان مخفی بودن و بی‌نام بودن، زمینه بداخلاقی را در این فضا بیش از فضای واقعی فراهم می‌کند (پولانسکی^v، ۲۰۱۷). اظهار نظر در این مهم، بی‌تردید مستلزم داشتن تخصص در حوزه فناوری و معارف دینی و حتی حقوقی است. لذا، بنیان‌های ارزشی و مسئولیت‌های تک‌تک ما در این فضا، چارچوب اخلاقی برای فعالیت و کنشگری مان را تعیین می‌کند (شریفی و شهرستانی، ۱۳۹۶). تعیین اصول و قواعدی که در حوزه فضای مجازی جهان شمول باشد ناممکن به نظر می‌رسد، بویژه آنکه اصول اخلاقی را می‌توان در ارتباط با سه بُعد انسان، خدا و خلق بر شمرد و از این رو در رابطه مستقیم نبودن با جامعه دلیلی بر انجام هر عمل و رفتاری نیست و هر فرد متخلق و منضبطی در هر حال و شرایطی چون خود را در محضر خدای متعال می‌بیند (مرادی و کردلو، ۱۳۹۶) بر این مهم واقف است که ندیدن خلق مجوزی برای عبور از حریم‌های اخلاقی در فضای مجازی نیست (ثقه الاسلامی، ۱۳۹۰). یکی از راهکارهای جلوگیری از آسیب‌های مهلک فردی و اجتماعی داشتن تربیت اخلاقی در جامعه است. تربیت اخلاقی بخشی از برنامه تربیتی انسان است که متکفل شکوفایی استعدادهای علمی و عملی اخلاقی است و پرورش شخصیتی آراسته به فضایل اخلاقی را مد نظر دارد. تربیت اخلاقی، نه تنها برای سعادت اخروی

انسان ضروری است، بلکه زندگی دنیایی را نیز سامان می‌دهد (وجدانی، ایمانی نائینی و صادق زاده قمصری، ۱۳۹۳). تربیت اخلاقی مستلزم فراهم کردن زمینه‌های آموزشی و پرورشی خاص برای شکوفایی و تثبیت یک سلسله ارزش‌های اخلاقی فطری است که انسان از آغاز تولد با خود به همراه دارد (بهمنی، ۱۳۹۵).

اندیشمندان مسلمان، از فیلسوفان گرفته تا دیگران، در پرتو تعالیم انسان ساز اسلام به موضوع انسان و کمال و سعادت او و راه‌های وصول به کمال بسیار پرداخته‌اند. آنان نظام‌های فکری را برای پاسخگویی به سؤالات مربوط به انسان و تربیت او بنا گذارده‌اند و در بنای این نظام‌ها، علاوه بر بهره‌ای که از آموزه‌های دینی برده‌اند، از حاصل اندیشه‌های فیلسوفان نیز بهره‌جسته‌اند، علامه طباطبایی از جمله این اندیشمندان است. «ایشان به موضوع انسان و کمال و سعادت او و راه‌ها، اصول و روش‌های وصول به کمال و تربیت او توجه اساسی داشته است» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۱۰۰). اندیشه‌های تربیتی برگرفته از آرای ایشان می‌تواند در تربیت اخلاقی انسان و رساندن ایشان به سعادت مورد توجه قرار گیرد (نوروزی، موسوی، موسوی زاده و نصرتی هشتی، ۱۳۹۳). علامه طباطبایی (ره) تربیت اخلاقی را برانگیختن و فراهم ساختن و به‌کار بستن ساز و کارهای تربیتی در جهت شناختن و پرورش قوای نفسانی انسانی و بازداشت آنها از حد افراط و تفریط که منشا رذائل است و زمینه‌سازی جهت ایجاد و نگرش و روی آوردن به اخلاق حسنه و تقید و تکرار آن تا سعادت و کمال انسان را تضمین نماید (همو، ۱۳۷۴، ج ۳: ۱۰۱). در نظر علامه طباطبایی در تربیت اخلاقی، فرد به مداومت بر عمل ترغیب می‌شود تا در نهایت، بلکه فاصله و عمل اخلاقی به معنای واقعی به دست آید. به هر حال، عمل اخلاقی و مداومت بر آن، مرکز ثقل برنامه تربیت اخلاقی است؛ زیرا عمل صالح باعث پیدایش، ریشه دار شدن و تثبیت علم در نفس و ارتقای ایمان (همو، ج ۳: ۱۰۱). بر این اساس سوالی که اینک مطرح است این است که با محوریت دیدگاه علامه طباطبایی در حوزه اخلاق، نقش تربیت اخلاقی بر اساس دیدگاه علامه طباطبایی در فضای مجازی چیست؟

مبانی نظری

فضای مجازی:

اصطلاح فضای مجازی^{vi} برای اولین بار توسط ویلیام گیسون^{vii} (۱۹۸۴) در رمان علمی-تخیلی نیورْمَنسِر^{viii} به کار رفت ولی به مرور از حد تخیل فراتر رفت و رنگ واقعیت به خود گرفت به گونه‌ای که زندگی و بسیاری از ویژگی‌های دنیای واقعی را در خود بازتولید کرد. سیمنز^{ix} (۲۰۱۴)، نیز از این واژه تحت عنوان واقعیت مجازی نام می‌برد و این مفهوم را «واقعیت خلق شده

توسط رایانه» می‌داند، واقعیتی که از آن‌رو مجازی یا مصنوعی است که در دنیای واقعی و محیط مادی، مکانی را اشغال نکرده و در اذهان کاربران در نتیجه تعامل به واسطه قدرت ابزار الکترونیکی عینیت یافته است. وایتل^x (۱۹۹۷)، نیز تعریف سه جزئی از فضای مجازی ارائه می‌کند:

۱- فضای روانی، خیالی که در آن افکار مجذوب توهمی رویا گونه می‌شود.

۲- دنیای مفهومی تعاملات شبکه‌ای شده بین افراد و آفریده‌های معنویشان و هر چیز همراه با چنین شبکه‌ها و تعاملاتی

۳- حالتی از اندیشه که توسط افراد مرتبط با هم و به وسیله‌ای بازنمایی‌های دیجیتال زبان و تجربه حسی به اشتراک گذاشته می‌شود (پارک^{xi} و همکاران، ۲۰۱۶).

اخلاق:

اخلاق در لغت جمع «خُلُق» یا «خُلُق» به معنای سَجِيَه و طبیعت باطنی است (مفردات راغب، ج ۱: ۲۹۷) و به صفاتی اطلاق می‌شود که بر اثر تکرار، در نفس انسان به صورت ملکه در آمده و رفتار متناسب با آن بدون تأمل از انسان صادر می‌شود (کبیری و معلمی، ۱۳۸۸). همچنین از دیدگاه علامه طباطبائی «اخلاق عبارت است از فنی که درباره ملکات نفس انسانی بحث می‌کند؛ ملکاتی که مربوط به قوای نباتی و حیوانی و انسانی اوست. به این فرض بحث می‌کند که فضائل آنها را از ردائش جدا سازد و معلوم کند که کدام یک از ملکات نفسانی انسان خوب و فضیلت و مایه کمال اوست و کدام یک بد و رذیله و مایه نقص اوست. تا آدمی بعد از شناسایی آنها خود را با فضائل بیاراید و از ردائل دوری کند و در نتیجه، اعمال نیکی که مقتضای فضائل درونی اوست انجام دهد تا در اجتماع انسانی ستایش عموم و ثنای جامعه را به خود جلب نموده، سعادت علمی و عملی خود را به حد کمال برساند» (طباطبائی، ۱۳۷۶: ۵۵۸). که هدف از اخلاق از نظر علامه طباطبائی (ره) حفاظت انسان از خطا در رفتار است، به طوری که آدمی در اراده و عمل به دور از هوی و هوس و تقلید کورکورانه به راه مستقیم گام گذارده و سعادت علمی و عملی خویش را تضمین نماید (نوروزی و همکاران، ۱۳۹۳).

تربیت اخلاقی:

علامه طباطبایی (ره) تربیت اخلاقی را برانگیختن و فراهم ساختن و به کار بستن ساز و کارهای تربیتی در جهت شناختن و پرورش قوای نفسانی انسانی و بازداشت آنها از حد افراط و تفریط که منشا رذائل است و زمینه‌سازی جهت ایجاد و نگرش و روی آوردن به اخلاق حسنه و تقید و تکرار آن تا سعادت و کمال انسان را تضمین نماید (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۱۰۱). علامه، بخشی از برنامه تربیت اخلاقی را وضع و تحمیل قوانین صالح اجتماعی بر انسان می‌داند تا شؤون زندگی اجتماعی او صالح گردد و مفسد زندگی اجتماعی، انسان را از طی طریق اخلاق ورزی باز ندارد (طباطبایی، ج ۳: ۹۰). تربیت اخلاقی از دیدگاه علامه طباطبایی (ره) دارای مولفه‌های اساسی است که بکار بردن آن بایستی توجه شود، شش مؤلفه اساسی را به شرح زیر برای یک برنامه تربیت اخلاقی مؤثر در نظر گرفت:

معرفت: معرفت مقدمه ضروری هر عمل ارادی است. انسان تنها آن کاری را اراده می‌کند که کمال خود تشخیص بدهد (طباطبایی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۴۷۰). عواطف نیز به عنوان برانگیزاننده عمل، عموماً مبدا معرفتی دارند. به تعبیر علامه، اول باید به اعمال صالح و اخلاق فاضله عالم شد و بعد به آنها عمل کرد تا به تدریج تزکیه به دست آید (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۴۴۸).

عواطف: معرفت، پیش روی انسان را روشن می‌کند، اما به تنهایی محرک انسان برای عمل نیست. عواطف و هیجانات هستند که حالت برانگیختگی در سیستم‌های بدن ایجاد می‌کنند و آنها را برای پاسخ دهی به خواسته‌های انسان آماده و تنظیم مینمایند. حب و بغض دو عاطفه اصلی انسان است که تمام امور زندگی و فعالیتهای انسان را اداره می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹: ۱۵۶).

عمل اخلاقی: بر اساس دیدگاه علامه، عمل اخلاقی عملی است: اختیاری، هدفمند، ناشی از اعتبار حسن (متابعت از مصلحت) و صادره از ملکه فاضله؛ یعنی ریشه باطنی دارد. البته ملکه نفسانی خود در گرو تکرار عمل است. لذا در تربیت اخلاقی، فرد به مداومت بر عمل ترغیب می‌شود تا در نهایت، ملکه فاضله و عمل اخلاقی به معنای واقعی به دست آید (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۱۰۰).

پیشینه تحقیق

پیشینه پژوهش تربیت اخلاقی

کبیری (۱۳۸۸)، در تحقیق خود با رویکرد تحلیلی توصیفی به مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی در قرآن، از نظر مفسر بزرگ علامه طباطبایی در تفسیر میزان می‌پردازد. مبانی تربیت اخلاقی به معنای استعدادها، امکانات و ضرورت‌های مربوط به انسان درباره آموزش اخلاق و همچنین بیانگر نوع روش‌ها و شیوه‌ها در تربیت اخلاقی است. همچنین وجدانی (۱۳۹۱)، در تحقیق خود با

عنوان بررسی تحلیل مبانی فلسفی تربیت اخلاقی از منظر علامه طباطبائی (ره) و ارائه الگویی نظری جهت کاهش شکاف میان معرفت و عمل اخلاقی، نشان داد که با فرض وجود معرفت، عامل اصلی شکاف، ضعف اراده است. اراده دست کم تحت تاثیر سه عامل عواطف، ملکات اخلاقی و الگوهای اخلاقی است؛ گر چه هرگز محکوم قطعی این عوامل نمی باشد. حقی (۱۳۹۶)، نیز در رساله خود را با موضوع ارائه و تبیین الگوی تربیت اخلاقی بر مبنای نظریه اعتباریات علامه محمدحسین طباطبائی، انجام داده است. برای دستیابی به چنین الگویی، عوامل و انگیزه‌های فعل اخلاقی و همچنین فرایند شکل‌گیری فعل اخلاقی از دید این نظریه مورد پرسش قرار داده، همچنین پس از ارائه دیدگاه‌های علامه در باره خداشناسی، هستی‌شناختی، ارزش‌شناسی و فلسفه اجتماعی، با محوریت نظریه اعتباریات، زمینه ارائه الگوی عملی در تربیت اخلاقی مبتنی بر این نظریه ایجاد گردیده است.

پیشینه پژوهش فضای مجازی

مسعودی و بهروان (۱۳۹۳)، در تحقیقی با عنوان اخلاق در فضای مجازی: بررسی عوامل مرتبط با عضویت، میزان بازدید و ماندگاری افراد در گروه‌های اینترنتی غیر اخلاقی، نشان دادند که کاربرانی که به موضوعات جنسی بیشتر علاقه مند هستند، بیشترین بازدید از محتویات غیر اخلاقی را دارند. سن، تحصیلات و رضایت از گروه اینترنتی با میزان بازدید از محتویات غیر اخلاقی گروه رابطه مستقیم و معنادار داشت. خالقی (۱۳۹۴)، در تحقیق خود با عنوان جستاری در اخلاق فناوری، پیشنهاد چارچوبی برای تحلیل، ابراز می‌دارد که از دیدگاه‌های گوناگونی می‌توان به فناوری نگریست و ابعاد آن را بررسی کرد، از سویی، کسانی نگاهی ابزاری به فناوری دارند و از سویی دیگر، کسانی از چشم اندازی ریشه‌ای آن را واکاوی کرده‌اند و حتی از دیدگاهی هستی‌شناسانه به آن پرداخته‌اند و در نهایت مدلی سه بخشی پیشنهاد می‌دهد. ویگل^{xi} (۲۰۱۰)، با بررسی نسبت فناوری با اخلاق عقیده دارد، رویکرد کنشگری اخلاقی جمعی با بهره‌گیری از رویکردهایی مانند پدیدارشناسی و نظریه کنشگر- شبکه بر رابطه مندی‌های انسان‌ها، سازمان‌ها و فناوری انگشت می‌نهد و این رابطه‌های درهم تافته را از چشم‌اندازی مادی و نشانه‌شناسانه بررسی می‌کند. دلالت اخلاقی از رهگذر انسان‌ها نیز بر این نکته اشاره دارد که جدایی انسان نیت‌مند و ابژه‌های مادی محدودکننده است. فناوری بر پایه کارکرد و هدفی انسانی پی ریخته می‌شود ولی پس از آن این کارکرد در فناوری می‌نشیند و بخشی از آن می‌شود. فناوری تنها در نسبت با کنشگری انسانی است که دلالتی اخلاقی می‌یابد.

روش پژوهش

روش تحقیق حاضر توصیفی از نوع استنتاجی است. در این روش از الگوی بازسازی شده فرانکنا^{xiii} (۱۹۶۹)، استفاده شده است. الگوی بازسازی شده فرانکنا دو نوع گزاره را جهت تحلیل مباحث تعلیم و تربیت مطرح میکند. گزاره‌های هنجارین که ماهیت تجویزی دارند و گزاره‌های واقع نگر که بر روابط و مناسبات واقعی میان امور ناظرند. لازم به ذکر است که از نظر فرانکنا، گزاره‌های هنجاری که دارای ماهیت تجویزی‌اند، سه گونه هستند. گزاره‌های مربوط به اهداف تربیتی، گزاره‌های مربوط به اصول و گزاره‌های مربوط به روش عملی. گزاره‌های واقع نگر دارای ماهیت توصیفی‌اند و به روابط و مناسبات واقعی میان امور ناظرند.

جامعه پژوهش حاضر همه کتب و تفاسیر (۲۰ جلدی تفسیر المیزان) علامه طباطبایی است. بخش‌های پوشش دهنده موضوع تربیت اخلاقی است و به طور هدفمند انتخاب و فیش برداری شدند. سپس با توجه به گزاره‌های واقع‌نگر موضوعاتی را که بر واقعیت‌های وجودی انسان مبتنی هستند، و با عبارت «است» در زمینه تربیت اخلاقی بیان شده بودند، کدگذاری شده، سپس مبانی و موضوعاتی که حاوی دستورالعمل‌ها و راهبردها برای بهتر زندگی کردن انسان در سایه اجرای اهداف تربیت اخلاقی، که با عبارت «باید» مشخص می‌شوند، کدگذاری شده و اصول به عنوان نتیجه‌ای کلی از این دو گزاره، به دست آمدند.

یافته‌های تحقیق

یافته‌های پژوهش به دو بخش تقسیم شده است. در بخش اول با توجه به گزاره‌های خبری که بدیهی هستند و از آیات قرآن وام گرفته شده‌اند؛ مبانی دسته‌بندی شده و سپس از مبانی و اهداف تربیت اخلاقی با توجه به تفسیر المیزان اصول استنتاج شده است. در بخش دوم برای هر یک از اصول به دست آمده روش‌های تربیتی در هر دو قسمت نظارت رسمی و غیر رسمی ارائه شده و با توجه به این دو بخش الگوی نظری تدوین شده است.

مبانی تربیت اخلاقی از دیدگاه علامه طباطبایی

در نگاه علامه طباطبایی، علم و عمل الهی، منشأ ارزش‌گذاری به شمار می‌رود. وی، ارزش وجودی انسان را در الهی شدن انسان، تفسیرپذیر می‌داند و از این رو، در نگاه او، حیات انسان آن‌گاه متألهانه است که علم و عمل خداوند در جای جای زندگی انسان نمود بارز یابد. از دیدگاه ایشان، تأله و ذوب در الهیت خدای سبحان، فصل مقوم و اساس هویت انسان است و بر همین اساس، خلافت تام الهی بنا می‌شود؛ بنابراین در وجود آدمی باید آثار الهیت تجلی کند و او را در ارائه اوصاف علمی و عملی صحیح، خلیفه تام خدا سازد. پایه و ماه صفات حق - تبارک و تعالی - در بُعد عملی، رحمت رحمانیه و در

بُعد نظری، علم و حکمت است و در همین دو بُعد، انسان معصوم، خلیفه تام خدای سبحان می شود و مؤمن عالم و عادل در مدارای پایین تر از معصوم، به خلافت متوسط بار می یابد و در فروترین مرتبه، آنان که از علم و عدل و ایمان بی بهره اند، چون از حیات حقیقی و تأله انسانی دورند، به کلی از مدار خلافت خدا بیرون و از وصول به اوج حقیقت آدمی محروم خواهند بود (طباطبایی، ۱۳۹۳، جلد ۶: ۱۷۵). تربیت بر مدار معرفت یکی از مبنای تربیت اخلاقی است. معرفت، شاخص اصلی این جایگاه به شمار می رود؛ به گونه ای که تربیت انسان برای رسیدن به آن جایگاه در گرو معرفت خواهد بود. تربیت به عنوان یک حرکت و فعالیت فرآیندی شکل، هیچ گاه از پشتیبانی معرفت بی نیاز نیست (همو، ج ۷: ۵۲).

اهداف تربیت اخلاقی از دیدگاه علامه طباطبایی

به توحید در مرحله ی اعتقاد و عمل به عنوان اولین هدف تربیت اخلاقی از دیدگاه علامه طباطبایی مطرح است. از نظر اسلام، هیچ هدفی برای آفرینش انسان و زندگی او نیست، جز ایمان و توحید خداوند متعال در مرحله ی اعتقاد و عمل؛ یعنی اسلام کمال انسانیت و هدف نهایی زندگی انسان را در اعتقاد به خدایی می داند که همه ی پلیده ها و موجودات را آفریده و بازگشت همه به سوی اوست. سعادت و رستگاری انسان در پرتو اعتقاد صحیح او تأمین می شود و اعتقاد فرد، زیربنایی ترین عنصر در زندگی اوست که تمامی اعمال و حرکاتش از آن تأثیر می پذیرد و بر طبق آن جهت می یابد. از نظر اسلام، فراگیری امور اعتقادی بر همه واجب است. دومین هدف دستیابی خودشناسی است. علامه در تفسیر آیه یا ایُّهَا الَّذِیْنَ آمَنُوا عَلَیْكُمْ أَنْفُسُكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مِّنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ، با اشاره به روایات معرفه النفس، مهمترین مراد الهی در سفارش اهل ایمان به مراقبت از خویشتن را خودشناسی دانسته، آن را مقدمه، زمینه ساز و عامل خدانشناسی معرفی می کند. به نظر علامه طباطبایی نزدیک ترین و مهم ترین امر برای انسان شناخت نفس اوست. از اینرو خودشناسی و آگاهی بر اوصاف و قوای نفس و زوایای روح خویشتن از مواردی است که علامه تأکید ویژه بر آنها دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۶: ۱۹۳).

اصول تربیت اخلاقی از دیدگاه علامه طباطبایی

اصل توحید؛ محور بنیادین تعلیم و تربیت؛ در نگاه علامه طباطبایی، اصل توحید بیانگر این است که خداوند نه در ذات و نه در صفات و افعال خویش هیچ گونه شریکی ندارد و در حالی که همه موجودات در هر سه مورد به او نیازمند و وابسته اند، او از همه بی نیاز است. این تفسیر، همان توحید قرآنی است که تنها قرآن بر آن تأکید می ورزد و بر اساس آن، تمام معارف اسلامی بنا و استوار شده است (طباطبایی، ۱۳۹۳، ج ۲۰: ۳۸۷). اصل زی عبودیت نیز

جزو اصول مهم در تربیت اخلاقی است. اصل بندگی و التزام به زیّ عبودیت به این امر اشاره دارد که انسان اگر لحظه‌ای در این بندگی خارج شد و به میل خود عمل کرد، خروج از زیّ بندگی همان و هلاکت در تیه جهالت و ضلالت همان خواهد بود. همچنین اصل مبارزه با هوای نفس زمینه ورود به قلمرو ارزش‌های والای ایمانی و الهی و التزام به آنها را فراهم ساخته، انسان را در برخورد صحیح با موانع کمال و بیماری‌های روحی یاری می‌رساند.

مهارت‌های لازم (روش‌های) تربیت اخلاقی در فضای مجازی

با توجه به دیدگاه‌های علامه طباطبایی می‌توان چنین برداشت نمود که افراد برای ورود به عرصه‌های نوینی مثل فضای مجازی می‌بایست به مهارت‌های اساسی اخلاقی و معرفتی مجهز باشند تا از آسیب‌های احتمالی مصون بمانند، از جمله مهارت‌هایی که می‌توان در این زمینه مطرح نمود به شرح زیر است:

عبادت: تربیت اخلاقی در قرآن با واژه تزکیه بیان شده است: قد افلح من تزکی «هر کس آن را پاک گردانید، قطعاً رستگار شد»، مفاهیمی مانند رشد و کمال یا شکوفایی و بالندگی نیز در معنای تزکیه نهفته است. نفس انسان به تدریج با یک حرکت اختیاری به کمال می‌رسد. علامه طباطبایی در ذیل آیه ۵۶ سوره ذاریات می‌فرماید: حقیقت عبادت این است که بنده، خود را در مقام ذلت و عبودیت قرار داده و رو به سوی مقام پروردگار خود آورد و این است منظور کسی که عبادت را به معرفت تفسیر کرده است، یعنی آن معرفتی که به واسطه عبادت حاصل می‌شود. پس حقیقت عبادت، غرض نهایی از خلقت است و آن این است که بنده از خود و از هر چیز دیگری بریده و خدا را یاد کند. نتیجه اینکه هدف نهایی زیر قول قرب الهی است و بندگی، تنها راه دستیابی به این مقصد است (طباطبایی، ۱۳۹۳، ق، ج ۱: ۴۲۷). روشن است که حالت صبر، آنی و فوری، در انسان حاصل نمی‌شود، بلکه به دست آوردن آن باید به تدریج و با تمرین و تکرار باشد، یعنی از کارهای آسان شروع کند تا به امور مهم و سخت نیز برسد. برای تمرین صبر، حتی گاهی پرهیز از برخی امور حلال لازم است، مثل روزه گرفتن، تمرین صبر و استقامت است. از این رو در برخی روایات صبر به روزه تفسیر شده است که علامه طباطبایی آن را از باب مصداق و جری می‌داند (همان: ۱۵۳).

معرفت: از جمله حقایقی که قرآن بر آن تأکید فراوان دارد این است که ملک و ملک آسمان‌ها و زمین به حقیقت و تکویناً از آن خداوند است الم تعلم ان الله له ملک السموات و الارض، «هر چه در آسمانها و زمین است، از آن اوست». اگر چنین معرفتی برای انسان حاصل شود، دیگر چه کسی از خود استقلال خواهد داشت و چه کسی در چه حالی و به چه وجهی از خدا بی‌نیاز تواند بود؟ با حصول این معرفت، تمام اشیا در عالم هستی از نظر ذات بیگن

ضرورت پرداختن به مسئله اخلاق در فضای مجازی از آنجا ناشی می شود که با توجه به استقبال وسیعی که جامعه ما به خصوص قشر جوان از اینترنت و ارتباطات شبکه ای داشته است و تأثیرات عمیق و گسترده ای که فضای مجازی بر وجوه مختلف زندگی افراد جامعه ما دارد، بجا و لازم است تا مسائل اخلاقی درباره فناوری اطلاعات مورد کنکاش قرار گیرد. در فوران این فضای مجازی و فناوری های نوین ارتباطی که تاثیر بسیار بر سبک زندگی و تربیتی افراد جامعه می گذارند استفاده از تربیت اخلاقی در فضای مجازی و فناوری اطلاعات برای جامعه و افرادی که استفاده کنندگان فناوری ها هستند یک ضرورت برای دنیای امروز است، براین اساس در این پژوهش به دنبال پاسخگویی به این سؤال بودیم که مبانی، اصول، اهداف و روش های تربیت اخلاقی از دیدگاه علامه طباطبایی چیست؟ و چه نقشی در فضای مجازی دارا می باشند؟

یافته های این تحقیق در بخش پاسخ به قسمت اول سؤال با نتایج تحقیقات کبیری (۱۳۸۸)، وجدانی (۱۳۹۱)، و نوروزی و همکاران (۱۳۹۳)، همسو بود. کبیری (۱۳۸۸)، در تحقیق خود بارویکرد تحلیلی توصیفی به مبانی و شیوه های تربیت اخلاقی در قرآن، از نظر مفسر بزرگ علامه طباطبایی در تفسیر میزان میپردازد. مبانی تربیت اخلاقی به معنای استعدادها، امکانات و ضرورت های مربوط به انسان درباره آموزش اخلاق و همچنین بیانگر نوع روش ها و شیوه ها در تربیت اخلاقی است. وجدانی (۱۳۹۱)، در تحقیق خود با عنوان بررسی تحلیل مبانی فلسفی تربیت اخلاقی از منظر علامه طباطبایی (ره) و ارائه الگویی نظری جهت کاهش شکاف میان معرفت و عمل اخلاقی، نشان داد که با فرض وجود معرفت، عامل اصلی شکاف، ضعف اراده است. اراده دست کم تحت تاثیر سه عامل عواطف، ملکات اخلاقی و الگوهای اخلاقی است؛ گر چه هرگز محکوم قطعی این عوامل نمی باشد.

همچنین در پاسخ به قسمت دوم سؤال که نقش تربیت اخلاقی در فضای مجازی را بررسی می کند نیز با مسعودی و بهروان (۱۳۹۳) و خالقی (۱۳۹۴)، مشابهت هایی داشت.

معرفت: معرفت و آگاهی همراه با عزت نفس است. عزت در قرآن مخصوص خداوند متعال است و تنها راه کسب عزت، رسیدن به درگاه خدای یگانه است و هر کس خواهان عزت است باید آن را از خدا بخواهد. خداوند متعال در آیه « قَوْلُونَ لَنْ نَرْجِعَنَّ إِلَى الْمَدِينَةِ لِيُخْرِجَنَا أَعْرَضْنَا مِنْهَا الْأَذَلَّ ۚ وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَمَّا يَعْلَمُونَ » (منافقون / ۸) بر پیوند عزت و ایمان تاکید کرده است و می گوید انسان تا وقتی که ایمان دارد، عزت هم دارد. عزت نفس مانع از این می شود که انسان آگاه خود را ارزان بفروشد کسی که جایگاه

خود را بشناسد هرگز به پستی و حقارت کشیده نمی شود و گوهر خود را به تمنیات نفسانی و خواهش های مادی نمی فروشد. یکی از آثار معرفت و آگاهی این است که افرادی که دارای عزت نفس هستند، به رعایت اخلاق در جامعه و فضای مجازی پایبندند. در فضای مجازی با این روش می توان فرد را با درگیر کردن احساسات و آگاهی اش برای رجوع به خویشتن، در پذیرش نصیحت جهت اصلاح درگیر کرد، این روشی است که می تواند مؤثر واقع شود و این انگیزه‌ای مهم برای کسب فضایل و ترک رذایل است. با روش شناختی می توان افراد را در تعاملات اجتماعی حقیقی و مجازی رهنمود کرد که راه صحیح را انتخاب نموده و به سمت گرایش به فضایل سوق داد.

مربطه و مشارطه: با استفاده از این مهارت در فضای مجازی هنگامی که فراگیر، پیش تر از دانش و آگاهی کافی درباره مسئله ای برخوردار بوده، لیکن به دلیل وجود مانع یا عارضه ای دچار غفلت شده باشد، در این صورت استاد و مربی می کوشد برای غفلت زدایی از فراگیر، شیوه های تنبیهی را به کار بندد. اگر فردی در تعاملات اجتماعی حقیقی یا مجازی به خطا برود می توان با روش تنبیهی وی را از آن کار بازداشت و به سمت فضائل هدایت کرد. یکی از راهکارهای پایبندی به اخلاق و با تربیت اخلاقی نیز وابسته به این مراقبت قلبی و تنبیهات فردی است. در حدیثی از امام صادق علیه السلام آمده: «مَنْ رَعَى قَلْبَهُ عَنِ الْعُقْلَةِ وَ نَفْسَهُ عَنِ الشَّهْوَةِ وَ عَقْلَهُ عَنِ الْجَهْلِ، فَقَدْ دَخَلَ فِي دِيْوَانِ الْمُتَنَبِّهِيْنَ، ثُمَّ مَنْ رَعَى عَمَلَهُ عَنِ الْهَوَى، وَ دِيْنَهُ عَنِ الْبِدْعَةِ، وَ مَالَهُ عَنِ الْحَرَامِ فَهُوَ مِنْ جُمَّلَةِ الصَّالِحِيْنَ» کسی که مراقب قلبش در برابر غفلت، و نفسش در برابر شهوت، و عقلش در مقابل جهل باشد، نام او در دفتر بیداران و آگاهان ثبت می شود، و آن کسی که مراقب عملش از نفوذ هوا پرستی و دینش از نفوذ بدعت، و مالش از آلودگی به حرام بوده باشد در زمره صالحان است. (مجلسی، بحارالانوار، ج ۶۷: ۶۸). همچنین در مرتبه دیگری این مهارت متأثر مراقبت از خویشتن با محاسبه نفس است. در حدیثی از امیرمؤمنان علی علیه السلام می خوانیم: «مَنْ حَاسَبَ نَفْسَهُ وَقَفَ عَلَى عَيْبِهِ وَ أَحَاطَ بِذُنُوبِهِ فَاسْتَقَالَ الذُّنُوبَ وَ أَصْلَحَ الْعُيُوبَ» کسی که محاسبه نفس خویشتن کند، بر عیوب خویش واقف می شود، و از گناهانش با خیر می گردد (و به دنبال آن) از گناه توبه می کند، و عیوب را اصلاح می نماید» (غررالحکم؛ ج ۱: ۶۴۸).

فضای مجازی در گسترش موارد خلاف و مشکلات اخلاقی قابلیت های زیادی دارد. کاربران برای دوری از این آسیب ها بایستی با راهنما قرار دادن قرآن، از گسترش و اشاعه این مسایل جلوگیری کنند.

انذار و تبشیر: باید بدانیم که این دو، شیوه های ساده ای برای آگاه ساختن مردم از پاداش و کیفر است و نه -فی حد نفسه- اعمال کیفر یا اعطای پاداش. قرآن

کریم در شیوه تربیتی خود به طور همزمان به انذار و تبشیر مزین است. مقصود از انذار بیم دادن و ترسانیدن از عواقب گناهان و اعمال زشت است و منظور از تبشیر نوید دادن به رحمت و فضل الهی است. رفتار اجتماعی انسان‌ها متناسب با میزان انتظارات آنان انگیزه می‌شود. واکنش‌های افراد نسبت به پاداش و کیفر (محرک‌های لذت‌گرایانه) و در خصوص بحث فعلی ما نسبت به انذار و تبشیر، بر دو عامل عمده استوار است: سطح توقع برای کسب و ارضاء انگیزه‌ها و همچنین ارزشی که به این انگیزه‌ها و ارضاء آنها داده می‌شود. کاربرد این دو روش تربیت اخلاقی می‌توان انتظار داشت که برحسب رفتارهایی که کاربران در فضای مجازی خواهند داشت می‌توان یکی از دو روش را انتخاب کرد. گاهی نیاز به انذار و بیم دادن از مسایل و مشکلات و همچنین آسیب‌هایی که است در فضای مجازی بوجود می‌آید و گاهی نیز رویکرد تشویقی و مثبت‌تری اتخاذ می‌شود. از نظر قرآن کریم انذار و ترسانیدن تنها در افرادی که روح حقیقت‌طلبی و حقیجویی در آنهاست اثر می‌کند و در افراد معاند و لجوج تأثیر ندارد. چنان که قرآن کریم در چند آیه به این مطلب تصریح می‌کند: «أَمَّا أَنْتَ مُنْذِرٌ مِّنْ يَخْشَاهَا» (نازعات/ ۴۵) همانا کسانی که خشیت الهی دارند آنها را می‌ترسانی و نیز می‌فرماید: «لِيُنذِرَ مَن كَانَ حَيًّا» (یس/ ۷۰) پیامبر به وسیله قرآن، کسانی را که حیات انسانی دارند و قلب آنها سالم و پاک است می‌ترساند.

پرورش منش و شخصیت: پرورش منش و شخصیت فرد می‌بایست همراه با تربیت نفسی و خویشتن‌داری همراه باشد. خداوند در آیه شریفه «وَلْيَسْتَعْفِفِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ» (نور، ۳۳)، آنان که وسیله نکاح نیابند باید عفت نفس پیشه کنند تا خدا آنها را به لطف و فضل خود بی‌نیاز گرداند. با توجه این آیه کاربردان می‌بایست در فضای مجازی با خویشتن‌داری و تربیت نفس به تقوا در این فضا برسند. انواع آسیب‌های فردی و اجتماعی که در این فضا مطرح است می‌تواند بر شخصیت و منش فرد موثر بیافتد و فرد را دچار اضمحلال اخلاقی نماید. عمل به دستورهای قرآن که سلامت جسمی و روانی انسان را تضمین می‌کند به ارتقای سواد استفاده از فضای مجازی در بین افراد کمک می‌نماید، چرا که در فضای غیرمجازی حضور خدا انسان را مکلف می‌کند در فضای مجازی هم تکلیف از انسان ساقط نمی‌شود. باور به حضور همه جایی خدا امری فراتر از چارچوب‌های دینی است؛ بلکه امری است که با پذیرش تربیت اخلاقی به شکل طبیعی پذیرفته می‌شود و اینکه قائل به دین خاصی باشیم یا نه مسئله ثانوی است.

لذا از هر موضعی که ورود به موضوع صورت گیرد، تربیت اخلاقی قابل اجرا است؛ چون تربیت را به انسان بازگرداندیم، مانعی برای وجود تربیت اخلاقی

نیست. پس از اینکه عقل در جایگاه خودش لحاظ شد و معیار بودن آن روشن شد، تبیین نقش آن در فضای مجازی عملی تر می شود. به این معنا که تربیت اخلاقی‌ای که در بستر مباحث نظری تعریف و تحلیل شد خود را با مفهومی نمایان می‌کند. می‌توان گفت یکی از کارکردهای بصیرت در تحلیل و «بصیرت» عینی‌تر و کاربردی‌تر مانند گزینش‌های انسان در فضای مجازی است. در فضایی که ماهیت آن آگاهی بخشی و دریافت آگاهی است، خواهد بود؛ زیرا داده‌ها در فضای مجازی در دو شکل غیرهدفمند و «داده‌ها» بصیرت عهده دار تحلیل و ارزیابی هدفمند حضور دارند. از آنجایی که این داده‌ها ماهیتاً سیار، سیال، متحرک و کثرت پذیراند، بصیرت قادر خواهد بود به عنوان پل ارتباطی میان عقل، دین، فناوری و فضای مجازی عمل کند؛ زیرا در فضای مجازی حواس انسان درگیر است و از سوی دیگر سرشار از داده‌ها است و داده، متعلق علم است. به طور کلی در هر فضای کثرت‌پذیری نیاز به معیاری معتبر هست تا عمل گزینش را انجام دهد و ذهن را از آشفتگی ناشی از تکثر راه‌ها و اختیارات نجات دهد. در فضای ذاتاً متنوع و متکثر مجازی، بعد عقلانی تربیت اخلاقی با تمرکز بر مفهوم بصیرت، همان معیار قابل اعتماد برای عمل است. به عبارت دقیق‌تر اگر دین همان عقیده، خلق و عمل است، حرکت در صراط مستقیم نیز جز معتقد و متخلق و عامل شدن چیز دیگری نیست و اینها از ذات انسان بیرون نیست (جوادی آملی، ۱۳۹۵: ۴۹۵)؛

این مفهوم مهم را با این بیان می‌توان عملیاتی کرد که هر کاربر فضای مجازی که خود معتقد، عالم و عامل باشد و عقاید و اخلاق و عمل خود را تکثیر نماید، تربیتی اخلاقی دارد. لذا اخلاق می‌تواند هدایت‌گر انسان باشد در هر لایه از فضای مجازی و هر نوع استفاده‌ای از آن. صراط مستقیم دینی که سازوکار تفصیلی خود را در تربیت اخلاقی نشان می‌دهد در هر بستری که قابلیت ظهور داشته باشد، درصدد تبدیل کردن قوه به فعل است و این همان فرآیند اکتشاف و خلاقیت است که هر نوع تربیت اخلاقی باید واجد آن باشد. فضای مجازی نیز بستری است نوظهور و توانمند برای سیر از قوه به فعل و نمودی از صیوروت در عالم. انسان قادر است انسانیت خود را در فضای مجازی محقق کند و فضای مجازی بستری است که در آن اوصاف روحی آدمی عینیت می‌یابند.

فضای مجازی و فناوری اطلاعات و ارتباطات اگر چه تحول بزرگی در دانش و علم بشری به حساب می‌آید به گونه‌ای که سبک زیست بشر را نسبت به گذشته دچار تحولی عظیم کرده است اما این توسعه و تحول هم در درون نظام احسن الهی قرار دارد و چیزی فراتر از آن نیست. به این معنا که تغییرکیفیت و ماهیت زندگی انسان، ساخت و توسعه ابزارهای هوشمند که

شبیبه انسان باشند و حتی مانند او قادر به اندیشیدن باشند، تبدیل انسان به نا انسان و فرا انسان گرایی که سرآمد دانش فعلی بشر است، هیچکدام انسان را از قلمرو حکومت الهی خارج نمی گرداند بلکه جلوه‌های شکوفا شده از نظام تکوین الهی است. با این توضیح و این مبنا که «فضای مجازی خروج و عدول از فضای واقعی نیست»، بحث امتداد وجود به عنوان نگاهی تازه و خاص به فضای مجازی طرح می شود و اثبات این مطلب از این طریق است که:

- اولاً تنها موجودی که حقایق فضای مجازی را می فهمد و به آنها معنا می دهد انسان است
- ثانیاً طبق این قاعده که واقعیت و هستی معلول، چیزی جز تعلق آن به علت نیست، واقعیت مجازی متعلق و وابسته به علت ایجاد فضای مجازی است.

عاملی می گوید: «فضای مجازی ذاتا ابزاری خنثی است و اندیشه های انسانی نیروی محرک این فضا به حساب می آید» (عاملی، ۱۳۹۶: ۲۱۲).

براساس یافته‌های پژوهش حاضر این نتیجه حاصل می شود که اگر در فضای مجازی موازین و تربیت اخلاقی حاکم نباشد آسیب های زیادی را میتوان برای فراگیران انتظار داشت. بر این اساس پیشنهاد می شود در بخش پژوهشی، با توجه به اینکه ما در برنامه های درسی مدارس و نظام آموزشی مان دروس تربیت اخلاقی نداریم پیشنهاد می شود دیدگاه امکان تدوین تربیت اخلاقی از دیدگاه علامه طباطبایی در برنامه های درسی سنجیده و ارایه شود؛ همچنین به محققین پیشنهاد می شود موضوع تربیت اخلاقی را از دیدگاه سایر علمای گذشته و معاصر اسلام بررسی نمایند و نتایج را با این تحقیق مقایسه کنند. در بخش کاربردی نیز یکی از پیشنهاد های مهم کاربرد روش های اخلاقی در جنبه های مختلف زندگی از جمله در فضای مجازی به فراگیران است که این امر مهم می تولد در مدارس در قالب برنامه های درسی ایجاد شود، همچنین پیشنهاد می شود برنامه درسی مدونی به منظور تربیت اخلاقی در تعاملات اجتماعی و فضای مجازی برای فراگیران تهیه و تدوین شود؛ و نیز پیشنهاد می شود دوره های تکمیلی نظیر طرح کرامت با محوریت کاربرد اخلاق در جنبه های مهم زندگی از جمله فعالیت در فضای مجازی به فراگیران آموزش داده شود. و در نهایت با عنایت به اهمیت اخلاقیات در همه شئون زندگی بالاخص در تعامل اجتماعی مجازی و واقعی با افراد و همچنین لزوم تربیت افراد آگاه به عنوان معلم و مربی برای در این حوزه ها پیشنهاد می شود رشته تحصیلی یا عناوین درسی در ذیل مجموعه علوم تربیتی یا فلسفه تعلیم و تربیت ایجاد شود با عنوان «تربیت اخلاقی در فضای مجازی» ایجاد گردد.

منابع

۱. باقری، خسرو (۱۳۸۵)، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران: مدرسه.
۲. باقری خسرو (۱۳۸۰)، آسیب و سلامت در تربیت دینی، کتاب ششم «تربیت اسلامی»، نشر تربیت اسلامی، چاپ اول.
۳. باقری خسرو، سجادیه نرگس، توسلی طیبه (۱۳۹۴)، رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت. تهران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۴. تقدسی، معصومه، مظاهری، محمدعلی، شکری، امید، ذبیح‌زاده، عباس. (۱۳۹۶). مقایسه نحوه مواجهه افراد با موقعیت‌های اخلاقی در فضای مجازی و دنیای واقعی. فصلنامه علمی پژوهشی راهبرد فرهنگ، ۱۰(۳۹)، ۹۷-۱۲۲.
۵. حجازی فر سعید (۱۳۹۴)، تربیت از منظر اندیشمندان اسلامی ابن سینا، خواجه نصیرالدین طوسی، علامه طباطبائی، دو فصلنامه مطالعات راهبردی تربیت اسلامی، سال اول، شماره اول. ص ۵۶
۶. خالقی، امیرحسین (۱۳۹۴)، جستاری در اخلاق فناوری، پیشنهاد چارچوبی برای تحلیل، فصلنامه سیاست علم و فناوری، شماره ۲۵ علمی-پژوهشی (وزارت علوم) / ISC (14 صفحه - از ۶۹ تا ۸۲).
۷. دیدگاه زهرا، شریعتی سید صدرالدین، بهشتی سعید، ایمانی نائینی محسن (۱۳۹۷). طراحی چارچوب نظری نظارت اجتماعی نوجوانان براساس اهداف، مبانی، اصول و روش‌های منبعث از تفسیر المیزان. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی. ۳ (۳): ۲۹-۵۸
۸. رحمان زاده سید علی (۱۳۸۹)، کارکرد شبکه‌های اجتماعی مجازی در عصر جهانی شدن، مطالعات راهبردی سیاست گذاری عمومی، مقاله ۲، دوره ۱، شماره ۱، صص ۴۹-۷۸
۹. رحیمی، محمد (۱۳۹۰)، «عوامل اجتماعی مؤثر بر شکاف نسلی؛ مطالعه موردی شهر خلخال»؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی؛ دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.
۱۰. رسولی، محمدرضا و آزاد مجد، افروشه (۱۳۹۲). «اعتیاد اینترنت و اثرات ناشی از آن در بین دانش آموزان دوره متوسطه شهر تهران (دانش آموزان دبیرستانی منطقه ۶ تهران)». مجله علوم اجتماعی، شماره ۶۷، ۹۷ - ۹۰.
۱۱. رهنمایی، سیداحمد (۱۳۸۸)، درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم.

۱۲. رهنمایی، سیداحمد (۱۳۸۳)، درآمدی بر مبانی ارزش ها، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم.
۱۳. شریفی، سید مهدی، شهرستانی، عقیده. (۱۳۹۶). بررسی رابطه بین میزان استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی موبایلی (تلگرام) با رفتار و اخلاق اجتماعی کاربران با رویکرد دینی. فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۷(۲۴)، ۲۷۷-۲۹۸.
۱۴. مسعودی، حمید؛ بهروان، حسین (۱۳۹۳)؛ اخلاق در فضای مجازی: بررسی عوامل مرتبط با عضویت، میزان بازدید و ماندگاری افراد در گروه‌های اینترنتی غیر اخلاقی، مجله مطالعات رسانه ای، شماره ۲۶ علمی-پژوهشی (دانشگاه آزاد) / ISC (16 صفحه - از ۸۱ تا ۹۶).
۱۵. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۶۴)، آموزش فلسفه، سازمان تبلیغات اسلامی، تهران.
۱۶. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۸)، تماشای فرزاندگی و فروزندگی، نگارش غلامرضا گلی زواره، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم.
۱۷. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۱)، فلسفه اخلاق، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم.
۱۸. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۸)، مشکات: مجموعه آثار آیت الله مصباح یزدی، (اخلاق در قرآن)، ج ۱-۳، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم.
۱۹. معلمی حسن، کبیری زینب (۱۳۸۸)، مبانی و شیوه های تربیت اخلاقی در قرآن کریم از دیدگاه علامه طباطبایی، مجله معرفت اخلاقی، شماره ۱ (از صفحه ۶۷ تا ۹۰).
۲۰. نوروزی، رضا علی؛ عاطفت دوست، حسین (۱۳۹۰). تربیت اخلاقی: بررسی تطبیقی دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی و کلبرگ، معرفت اخلاقی، سال دوم، شماره دوم، ۶: ۵۳.
۲۱. نوروزی، رضا علی، موسوی، ستاره، موسوی زاده، میر محمد، نصرتی هشتی، کمال. (۱۳۹۳). درآمدی بر اخلاق و تربیت اخلاقی در اندیشه علامه طباطبایی. فصلنامه علمی - ترویجی اخلاق، ۱۰(۳۵)، ۳۹-۶۷.
۲۲. وجدانی فاطمه، ایمانی نائینی محسن، صادق زاده قمصری علیرضا (۱۳۹۳)، بررسی انتقادی سه دیدگاه رایج تربیت اخلاقی بر اساس دیدگاه علامه طباطبایی (ره)، دوفصلنامه پژوهشی مطالعات معارف اسلامی و علوم تربیتی، سال دوم، شماره ۲: ۶۶-۷۴.

۲۳. وجدانی، فاطمه. (۱۳۹۵). تدوین الگوی منابع انگیزش اخلاقی در قرآن (بر اساس تفسیر المیزان). علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۴(۷)، ۲۰-۵.

۲۴. وجدانی فاطمه (۱۳۹۱)، تحلیل مبانی فلسفی تربیت اخلاقی از منظر علامه طباطبایی (ره) و ارائه الگویی نظری جهت کاهش شکاف میان معرفت و عمل اخلاقی، رساله دکتری رشته فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه تربیت مدرس.

25. Annisette, L.E. & K.D. Lafreniere (2016). **A Test of the Shallowing Hypothesis, Personality and Individual Differences**. Social Media, Texting and Personality.
26. Bilecen, B., Gamper, M., & Lubbers, M. J. (2017). The missing link: Social network analysis in migration and transnationalism. *Social Networks*.
27. Cassidy, Wanda; Brown, Karen; Jackson, Margaret, (2012), "Making Kind Cool": Parents' Suggestions for Preventing Cyber Bullying and Fostering Cyber Kindness, *Journal of Educational Computing Research*, v46 n4 p415-436.
28. Dorrestijn, S. (2017). The Care of Our Hybrid Selves: Ethics in Times of Technical Mediation. *Foundations of Science*, 22 (2), 311-321
29. Enders, J. (2015). Higher Education Management. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition, 10. 845-849.
30. Fox, Jesse & Jennifer J. Moreland (2015). **"The Dark Side of Social Networking Sites: An Exploration of the Relational and Psychological Stressors Associated with Facebook Use and Affordances"**. *Computers in Human Behavior*, 45: 168.
31. Han, L., Koenig-Archibugi, M., & Opsahl, T. (2012). Complex Social Networks in Global Health Policy: Patterns and Effects. Presented at the International Studies Association Annual Convention, San Diego, CA, April 1-4, 2012.
32. Jones, C.M., Clavier, C., & Potvin, L. (2017). Adapting public policy theory for public health research: A framework to understand the development of national policies on global health. *Social Science & Medicine*, 177, 69-77.
33. Matthew A.McDougall, MichaelWalsh, KristinaWattier, RyanKnigge, LindseyMiller, Michalene Stevermer , BrueS.Fogas,(2016), **" The effect of social networking sites on the relationship between perceived social support**

- and depression,”** *sychiatry Research* 246 (2016) 223–229
34. Noddings, N. (2015). *The Challenge to Care in Schools: An Alternative Approach to Education*: Teacher college press, Univ of Columbia.
- Park, J. H., Gritzalis, S., Cheng, B. C., & Zhang, N. (2016). Challenges and opportunities in next-generation cyberspace security. *Security and Communication Networks*, 9(6), 455–456.

ⁱ Dorrestijn

ⁱⁱ Enders

ⁱⁱⁱ Jones

^{iv} Matthew

^v Polański

^{vi} Cyberspace

^{vii} *William Gibson*

^{viii} *Neuromancer*

^{ix} Siemens

^x Whittle

^{xi} Park

^{xii} Wiegel

^{xiii} Frankena